

ОД КУЛТУРНОТО МИНАТО

Блага АЛЕКСОВА

КРСТОВИДНИТЕ ЦРКВИ ПО БРЕГАЛНИЦА

Историските податоци и литературните извори укажуваат дека по Брегалница, на преодот од доцната антика во среден век, се наоѓале значајни воено-административни и црковни центри.

Доста значаен податок ни дава споменикот од 371/2 година од Ханче кај Карбинци,¹⁾ во кој се спомнува подигањето на портата на градот Баргала, што се наоѓала во Средоземна Дација. Во Синекдемсот од Хиерокла (секако, прерис од 527/8 година), меѓутоа, базиран врз извори од втората половина на V век, во провинцијата Македонија II Салутарис, во областите источно од Вардар се спомнуваат градовите Баргала, Келенидин, Армонија и Запаара.²⁾ На Табула Пеутингериана одбележани се станиците Транупара и Астибо.³⁾

На Халкедонскиот собор од 451 година епископот Дарданије од Баргала е потпишан веднаш по епископот Никола од Стоби, спомнат меѓу епископите од Македонија I⁴⁾. Во актите на V екуменски собор, одржан 553 година, епископот Сабинијанус од Запаара одбил да присуствува на овој концил од солидарност со епископот Бененат од Јустинијана Прима, под чија јурисдикција припаѓал во тоа време.⁵⁾

¹⁾ Ив. Венедиков, Баргала, Раскопки и проучувања, I (София, 1948), 84—86.

²⁾ Ed E. Honigmann, *Le Synekdomos d'Hiérokles* (Brussels, 1939), 641. 6.

³⁾ Tab. Peut. VII, 5: *Stopis-XXX-Tranupara-XX-Astibo-L-Pautalia...*, Müller. Ptol. p. 486 го има изменето редоследот на станиците и прво го постави Astibo а потоа Tranupara. Името на реката Astibo, во која пелонските кралеви се капеле при крунисувањето забележана е кај Полиена. Polyae. IV, 12, 3; Ф. Папазоглу, Македонски грдови у римско доба, (Скопје, 1957), 244.

⁴⁾ *Acta Conciliorum Oecumenicorum*, ed. E. Schwartz, II. I. I, p. 64, No. 326; II. I. 2, p. 77, No. 289; p. 91, No. 288; p. 137, No. 307. Cf. E. Schwartz, *Über die Bischofslisten der Synoden von Chalkedon, Nicaea und Konstantinopel*, Abh. d. Bayer. Akad. d. Wissensch., Philos. — hist. Abt., N. F., 13 (1937), 39.

⁵⁾ Mansi, VII, 161 B; E. Honigmann, *Synekdomos d'Hiérokles* 641, 6—9.

Сите овие накусо одбележани податоци во литературните извори укажуваат дека по течението на Брегалница, во раниот христијански период се наоѓале организирани црковни центри со епископски седишта, кои претставувале жаришта за ширење на христијанството и чии основи ги има поставено апостолот Павле.⁶⁾ Како еден од највидните мисионери — апостол Павле по оснивањето на христијанската општина во Филипи два пати престојувал во Солун и доаѓал до земјите на Илирик.⁷⁾

Епископите по Брегалница се дел од црковната организација на Источен Илирик, кој од крајот на IV век бил самостојна црковна област, според податоците кај црковниот историчар Теодорит⁸⁾ За самостојниот развој на црквата во Источен Илирик од особено значење е што оваа област од средината на IV век е самостојна префектура со главниот град Солун, кој бил стопански и културно средиште на оваа административна област.⁹⁾ Историјата и развојот на епископиите по Брегалница е неразделен од развојот на црквата во Солун и Илирскиот епископат, во борбите за превласт над црквата во Илирик, што се воделе помеѓу Рим и Константинопол.¹⁰⁾

Во бурните времиња на варварските инвазии, во втората половина на V век овие области наполно ја сочувале својата црковна организација.¹¹⁾

Јустинијан 1 (527—565) ја реорганизира црквата и од Источен Илирик формира две независни црковни области.¹²⁾ Црковно седиште на јужната област останал Солун, а на новата станала Јустинијана Прима. Во јурисдикционата област на новата епископија припаѓала и Македонија Секунда или Салутарис со главниот град Стоби,¹³⁾ во чиј состав биле и епископиите по Брегалница. Зачестените аваро-словенски инвазии на Балканскиот Полуостров ја разурнале црковната организација, така што политичкото тежиште од Јустинијана Прима повторно

⁶⁾ Jev. Popović, *Opća crkvena istorija*, I (Srem. Karlovci, 1912), 186—188.

⁷⁾ Ibid., 183, 190.

⁸⁾ Theodor, *Hist. eccl. I. V* 23, 8—12. Die griech. christl. Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte, Theodoret Kirchengeschichte hrsg. von L. Parmentier (Leipzig, 1911), 323.

⁹⁾ За политичката и културната историја на Илирик: N. Vulić, *Illyricum* во Pauly—Wissowa's Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft XVII, 1085; A. J. Evans, *Antiquarian researches in Illyricum I—IV*, (Wenstminster, 1883/5).

¹⁰⁾ П. Лепорски, *История Тхессалоникского екзархата*, (С. Петербург, 1901), 64 и понатаму; Б. Гранић, *Оснивања епископије у граду Јустинијана Прима*, Гласник СНД. 1 (Скопје, 1925) 113 not. 1 со опширно цитирана литература.

¹¹⁾ П. Лепорски, *op. cit.*, 133—148; Б. Гранић, *op. cit.*, 123—124.

¹²⁾ Б. Гранић, *op. cit.*, 124, 125, 126.

¹³⁾ Ibid., 127.

било преместено во Солун. Така за време на Маврикие, центарот на цивилната власт се наоѓал во Солун.¹⁴

Христијанството во Македонија и по Брегалница се проширило многу рано, во времето пред прогласувањето на верскиот мир од 313 година од Константин I Велики. За ова сведочат старите култни градби врз кои подоцна се подигнати цркви. Таков е случајот со Гробјанската¹⁵) и Старата епископска базилика во Стоби¹⁶ и култниот објект во Мородвиз.¹⁷) Црковната организација по Брегалница била зајакната со основањето на епископиите во Баргала¹⁸) и Запара,¹⁹) кои одиграле посебно значајна улога во ширењето на христијанството и покрстувањето на населението. А за одвивање на оваа дејност биле подигнати бројни црковни градби по течението на Брегалница и блиските соседни области.²⁰)

Резултатите од ископувањата и истражувањата што ги води Б. Алексова по Брегалница од 1966 година придонесоа во науката да се реши прашањето за убицирањето на Баргала, старо епископско седиште, кај Горен Козјак.²¹) Во градот, сместен во импозантна тврдина со влезови и кули, откриен е ранохристијански комплекс со епископска базилика, баптистериум и консигнаториум, епископска резиденција и редица градби за живеење од IV-V век. Истражувањата укажуваат дека овој комплекс и подоцна бил во употреба. Поради нараснатите потреби за покрстување, во крајот на V век или во почетокот на VI век, бил

¹⁴) Дј. Мано-Зизи, Поглед на питање урбанизације и урбанизма у Илирикуму, Зборник Народнот Музеј, IV (Београд, 1964), 93, 94, нот. 1.

¹⁵) H. Dragendorff, Archäologische und kunstwissenschaftliche Arbeit während des Weltkrieges in Mazedonien, Zeitschrift für Bildende Kunst 54 (1919), 259270; Б. Трухелка, Археолошке белешке из Јужне Србије, Гласник СНД 3. (1937) 787—81; R. F. Hodkinson, Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia (London and New York, 1963), 167—168; J. Wiseman — Dj. Mano Zissi, Excavations at Stobi 1970, AJA 75 (1971) 403—404.

¹⁶) B. Aleksova, Stobi, Episkopska bazilika u svetlosti novih arheoloških iskopavanja, Gunjačin Zbornik, (Zagreb, 1980), 74, 75; idem. Episcopal Basilica at Stobi, Excavations and Researches 1970—1981, Jahrbuch Ůster. Byzantinistik 32/4, XVI Inter. Byzant. Kongress, (Wien, 1982), 482—490.

¹⁷) Откриен со ископувањата на Археолошкиот музеј, последниве години, не е објавен.

¹⁸) Со археолошките истражувања последниве години кај Горен Козјак, североисточно од Штип е убициран градот Баргала. Б. Алексова, Баргала-Брегалница во светлината на новите археолошки истражувања, Гласник Инст. Нац. Историја 3, (Скопје, 1967), 5—82; B. Aleksova — S. Mango, Bargala: A preliminary report, DO Papers, 25 (Washington, D. C., 1971), 265—277; Б. Алексова, Баргала, Археолошки истражувања 1966—1976, Зборник Археол. Музеј, VI—VII (Скопје, 1975), 75—85.

¹⁹) Not 5 supra.

²⁰) Б. Алексова, Ранохристијански црковни центри по Брегалница, — Во кн. Штип и Штипско низ историјата (во печат).

²¹) Not. 18 supra.

изграден голем баптистериум со луксузна писцина, откако бил напуштен стариот од IV век. Во Крупиште се откриени три ранохристијански градби со мошне стари влијанија во планирањето дојдени од малоазиските црковни центри од Сирија, Палестина и Ерменија.²²⁾ По Брегалница се откриени или констатирани траги од повеќе базиликални градби, во Македонска Каменица,²³⁾ со добро осигурана тврдина, во Мородвис и ранохристијанскиот комплекс со подоцнежни црквени градби²⁴⁾ и низа цркви по средниот тек на Брегалница.

Ова накусо излагање на досегашните резултати од истражувањата се согласува со податоците во литературните извори дека по Брегалница се наоѓала силна црковна организација со две епископски седишта и повеќебројни црковни градби по градовите и населените места. Ваквата силна црковна организација одиграла пресудна улога во животот на Словените по нивното населување во Македонија и во овие источни области. Тоа се гледа од обновата на Брегалничка епископија, потоа на ширењето на писменоста и покрстувањето и во изградбата на првите објекти од сакрален карактер кај Словените.

До почетокот на VII век во поширокото подрачје по Брегалница трајно се населило словенското племе Стримонци, кое словенизираше или вовело нови називи за одделни места.²⁵⁾ За овие области по течението на Брегалница постојат легендарни податоци во Успение Кирилово или Краткото Кирилово Житие и во Солунската легенда, секако, од XII век, во која наоѓаме дека словенскиот апостол Кирил пред својата мисија на Моравија го покрстувал населението по Брегалница и составил азбука за Словените од овие краишта.²⁶⁾ Постоенет она оваа легенда укажува на значењето на Брегалничката област во која се развила раната мисионерска дејност помеѓу Словените, пред официјалното рокрстување за време на Бориса.

Со потпаѓањето на Брегалничката област под бугарска власт, во 50-те години на IX век, за време на Бориса (852—889), оваа област била опфатена во воено-административна единица — комитат, на чело со комесот Таридин.²⁷⁾ Борис откако го при-

²²⁾ Б. Алексова, Крупиште, Штипско, Археолошки истражувања, 1975 и 1981 година, Зборник Археол. Музеј, X—XI, (Скопје, 1983), 85—100.

²³⁾ И. Микулчић, Две ранохристијански цркви код Македонска Каменица, Старица 27 (Београд, 1977), 181; 190.

²⁴⁾ К. Трајковски, Истражувања во Мородвис, 1980, Зборник Археол. Музеј, X—XI (1983), 142.

²⁵⁾ Б. Панов, Штип и Брегалничката област во средниот век (VI—XII век), Годишен зборник на Филоз. Факултет, 8 (Скопје 1982), 8—9.

²⁶⁾ Б. Панов, Брегалничката мисија на Константин Филозоф-Кирил. — Историја г. VIII, бр. I (1972), 41—53 со литература за овој проблем; В. Штефаниќ, Првобитното словенско писмо и најстарата глаголка епиграфика, Словенска писменост (Охрид, 1966), 14—16.

²⁷⁾ Б. Панов, Штип и Брегалничката област, 58—59.

мил христијанството од Византија во 864 година, во Македонија биле возобновени или формирани повеќе епископии раководени од грчки епископи, до изградувањето на словенскиот свештенички клер од Климента и Наума.²⁸⁾ Според Житието на Тивериополските маченици од Теофилакта, тогаш се подигнати свети храмови. Во струмичко-брегалничките краишта биле возобновени од Бориса голем број од Божјите храмови што ги разурнале Аварите и Словените.²⁹⁾ Според еден летопис од XI век Борис сосидал цркви по реката Брегалница и на Овче Поле создал бели цркви.³⁰⁾

Од Житието на Тивериополските маченици се дознава дека тогаш Борис ја обновил и Брегалничката епископија во градот Брегалница,³¹⁾ кој се наоѓал на царскиот пат што водел за Струмица. Градот заедно со храмот бил утврден со ѕидини. По наредба на Бориса во храмот што е изграден на брзина, Таридин ги пренел моштите на трите Тивериополски маченици од Тивериопол (Струмица) во Епископијата на Брегалница.³²⁾ Подоцна пак по наредба на Симеона, комесот Дрстр ги пренел моштите уште на двајцата светители.³³⁾ Според Теофилакта и во времето на Симеона било утврдено православието со насекаде изградените цркви.³⁴⁾

На Фотиевиот собор во Цариград 879 година се спомнува Проватска — Овчеполска епископија. Ј. Иванов претполагал дека тоа име ѝ е дадено на Брегалничката епископија.³⁵⁾ Д. Коцо претполага дека епископијата прво го носела името Проватска а името Брегалничка епископија можело да се воведе од 886—889 година, и тоа го поврзува со доаѓањето на Климента во Македонија.³⁶⁾ Климент бил прв словенски епископ во Македонија.³⁷⁾ Н. Златарски констатира дека клерот за црквата на Брегалница можел да биде назначен само од учениците на Климента,³⁸⁾ а Ив. Венедиков вели дека тоа можеле да бидат учениците на моравските бегалци.³⁹⁾ Сите овие претпоставки и тврдења со пре-

²⁸⁾ Ibid., 59.

²⁹⁾ Not. 27 и 28, supra со цитирани извори и литература. Theophylacti Archiepiscopi Bulgariae, Martirium..., col., 189, B; C—D.

³⁰⁾ Споменик III, СКА (Београд, 1890), Апокрифи и друго, прибрани од Лј. Стојановиќ, од збирката на Гилфердинг бр. 123, 191.

³¹⁾ Б. Панов, Штип и Брегалничката област, 49.

³²⁾ Ibid., 58—59.

³³⁾ Ibid., 60.

³⁴⁾ Ibid., 60.

³⁵⁾ И. Иванов, Северна Македонија (София, 1906), 75.

³⁶⁾ Д. Коцо, Прилог кон проучувањето на Брегалничката епископија, Зборник Св. Радојчића (Београд, 1969), 156, 157.

³⁷⁾ Б. Панов, Штип и Брегалничката област, 60 со цитираната литература.

³⁸⁾ В. Н. Златарски, История на българската држава през средните векове, 1 (София, 1927), 238, 239; Б. Панов, оп. цит., 59.

³⁹⁾ Ив. Венедиков, Климент Охридски и Добета, Зборник Климент Охридски, БАН (София, 1966), 312.

цизните податоци од Б. Панов, базирани врз историските извори се доведуваат во меѓусебна врска и согласност. Тоа значи дека во набрзина изградената црква во градот Брегалница и во вршењето на службата на словенски јазик е плодот на дејноста на Климента во Македонија и општата политика на Бориса.⁴⁰⁾ Д. Коцо со право тврди дека градот Брегалница бил главен центар на словенската писменост во источниот дел на Македонија во втората половина на IX век, сè до пропаста на Самуиловата држава.⁴¹⁾ Досегашните ограничени археолошки истражувања во Бרגала укажуваат дека градот, откако бил разорен и запален од аваро-словенските племиња, брзо бил населен како од околното население, така и од самите Словени. На тоа укажуваат многубројните примитивни преградувања и доградувања во разурнатите објекти и на брзина подигнатата црква крај ѕидините на градот, за која панатаму ќе стане збор опширно.⁴²⁾

Брегалничката епископија, спомната само во Житието на Тивериополските маченици од Теофолакта, од пропаста на Самуиловото царство се викала Морозвишка, Малешевска, Злетовска, Лесновска додека не потпаднала под Кустендилската епископија.⁴³⁾ Според трите Повелби на Василиј II, може да се претполага дека Брегалничката епископија под тој назив постоела сè до 1018 година. Меѓутоа се сомнева во исправноста на повелбите и на епархиското распределување претставено во нив. Поради тоа повеќето научници се на мислење дека Василиј II по победата над Самуила имал посебни побуди да ги укине Деволската, Величката и Брегалничката епископија, бидејќи тие како следбеници на делото на Климента и Наума и како први организирани црковни жаришта, најмногу ѝ пречеле на спроведуваната политика за потчинување на Византија.⁴⁴⁾

Крстовидната црква по Брегалница

Прашањето за развојот и појавата на архитектурниот тип на крстовидни цркви со слободен крст, кој произлегува од типот на впишаниот крст, разгледуван е како во постарата така и во поновата научна литература од повеќе истражувачи. Еден број на научници дошле до заклучок дека областите на Мала Азија овој тип градби ги познавале уште во претхристијанскиот пери-

⁴⁰⁾ Б. Панов, *op. cit.*, 58—60, 49.

⁴¹⁾ Д. Коцо, *op. cit.*, 157—158, со цитираната литература.

⁴²⁾ В. Aleksova — С. Mango, *op. cit.*, 273, 276, 277.

⁴³⁾ И. Иванов, *op. cit.*, 75; Т. Томовски Морозвишка епископија, Културно наследство, VII (Скопје, 1978), 93—116.

⁴⁴⁾ Ив. Снегаров, История на Охридската архиепископија, 1 (София, 1924) 23—25; Д. Коцо, *op. cit.*, 159.

од, чии развој во VI—VII век и подоцна е потврден со голем број на споменици.⁴⁵⁾

Архитектурниот тип на крстовидни цркви со слободен крст се појавува многу рано во христијанското градежништво во ранохристијанскиот и рановизантискиот период, како и подоцна. Според Р. Краутхајмер, измената и модифицирањето на црковните планови станало со развојот на богослужењето со кое централниот простор во апсидата станува жариште во црквата.⁴⁶⁾ Во планирањето на црквите ова има влијание веќе од времето на Јустинијана и во VII—VIII—IX век. Просторот каде се изведувало богослужењето станува нуклеус на целата црква, поради што и посебно внимание е посветено на овој дел од нејзината структура. Така просторот под сводот со куси засведени крила на крстот станува стандарден тип на цркви градени од VI век и основа за планирањето на цркви по Јустинијаново време. Врз овие основи се развиваат карактеристичните црковни планови од VIII—IX век од типот „The cross-domed church” или „Kreuzkuppelkirche” крстовиден тип на цркви.⁴⁷⁾

Провинциските архитекти брзо ги усвојуваат типовите на црковните градби раширени по големите центри и митрополити на Јустинијановата империја.⁴⁸⁾ Така се појавуваат цркви со комбинирани планови веќе од V век. Студиос базиликата во Солун од V—VI век,⁴⁹⁾ е црковен објект кој по своите архитектурни елементи и според планот претставува, несомнено, тип на една провинциска школа, која има влијание во ширењето на овој тип цркви во внатрешноста на Балканот. Ова го потврдува неодамна откриената крстовидна базилика во Крупиште на Брегалница.⁵⁰⁾

Овој тип на цркви збогатени со архитектурни елементи од Сирија и малоазиските градски центри, станува доста распространет модел на црква во различни комбинации, во повеќето земји во Европа. Овој тип на цркви во различни варијанти се појавува на Балканскиот Полуостров. За ова ни сведочат повеќето откриени објекти во Грција, Македонија, Бугарија, Србија и на Јадранскиот брег, каде наоѓаме крстовидни цркви што се истовремени со базиликалните градби, а кои во поголема мера се

⁴⁵⁾ J. Strzygowski, *Die Baukunst der Armenier und Europa*, I (Wien, 1918) 71; J. Lassus, *Sanctuaires chrétiens de Syrie*, (Paris, 1947), 145; G. N. Cubinašvili, *Arhitektura Kahetii*, (Tbilisi, 1959), 290; R. Krautheimer, *Early christian and byzantine architecture*, (Baltimore-Maryland, 1967, 192, 228, 229; M. D'Onofrio, *Le chiese di Dvin* (Roma, 1973), 98; R. Mepisaschwili — W. Zinzadse, *Die Kunst des alten Georgien*, Atlantis Verlag, 65, 86, 87.

⁴⁶⁾ R. Krautheimer, *op. cit.*, 199, 200.

⁴⁷⁾ *Ibid.*, 200; J. Strzygowski, *op. cit.*, 71.

⁴⁸⁾ R. Krautheimer, *op. cit.*, 191, 192.

⁴⁹⁾ *Ibid.*, 191; R. F. Hoddinott, *Early Byzantine churches in Macedonia and southern Serbia*, (London, 1963), 108, fig. 47.

⁵⁰⁾ Б. Алексова, Крупиште, 93—100.

врзуваат за прототиповите од постара дата преземени од Константинопол или Солун и збогатени со локални елемент и точни влијанија.⁵¹⁾

Во времето од 600 до 850 година во византиските црковни градби се појавуваат различни архитектонски типови. Поради тоа тешко е смета Р. Краутихајмер, да се следи развојниот пат на цркви од еден тип и да се определи нивното групирање. Цркви од крстовидниот тип се појавуваат низ сета Империја. Истовремено тие се јавуваат во различни варијанти од Македонија до јужните брегови на Мала Азија и до Еуфрат. Поради тоа тешко е да се определи првенството и приоритетот на престолнината или на провинциите во оригиналноста на крстовидниот тип на цркви.⁵²⁾

Во Македонија и останатите земји на Балканот овој тип цркви со различни варијанти, што се темелат на стари ранохристијански основи, продолжил да живее. Голем број црковни објекти од овој и од останатите типови урнати и запалени во текот на Аваро — словенските инвазија на Балканот и во Македонија се обновени во IX-X век од самите Словени.⁵³⁾ За ова наоѓаме податоци како во литературните извори, така и во досега истражените црковни објекти. Крајот на IX век за македонското градежништво од сакрален карактер е од посебно значење, бидејќи со покрстувањето започнува и првата градежна активност кај Македонските Словени во цела Македонија и посебно во областите по текот на Брегалница.⁵⁴⁾

Во Охрид на месноста Имарет од Климента е обновен еден стар триконхос од IV—VII век, а на спротивната страна на езерото од Наума е подигната црквата Св. Архангел при крајот на IX век.⁵⁵⁾ Наумовата црква претставува комбинација на триконхос со типот на слободен крст. Двата основни типа на крстовидната црква, триконхосот и цркви со слободен крст се карактеристични за почетоците на градителската дејност во Македонија при крајот на IX век и подоцна,⁵⁶⁾ бидејќи покрај досега познатите триконхоси од IX—XI век постојат бројни црковни градби во форма на слободен крст од времето на фор-

⁵¹⁾ R. Krautheimer, op. cit., 192.

⁵²⁾ Јбјд., 201—213.

⁵³⁾ Б. Панов, Штип и Брегалничката област, 59 со цитирани извори и литература.

⁵⁴⁾ Supra not. 30.

⁵⁵⁾ Д. Коцо, Нови податоци за историјата на Климентовиот манастир, Зборник Филоз. Факултет, (Скопје, 1967), 245, 255; Idem. Проучувања и археолошки испитувања на црквата на манастирот Св. Наум, Зборник Археол. Музеј, II (Скопје, 1958) 57—80.

⁵⁶⁾ N. Okunjev, Krstoobrazne crkve u Južnoj Srbiji, Narodna Starina IV, (Zagreb, 1925), 279—307 во својата студија за хронологијата на типот на крстообразните цркви во Македонија разликува три основни типа и повеќе варијанти, стр. 297. Н. Чанева — Дечевска, Триконхалните цркви од IX—XIV век по българските земи, Археология 4 (1970), 8—22 разликува пет основни типа и повеќе варијанти, стр. 8.

мирањето на првите словенски епископии во Македонија и просветната и културната дејност на Климента и Наума и на нивните ученици, како и од времето на автокефалната црковна организација за време на Самуила.

Во областите по Брегалница⁵⁷⁾ и во околината на Кустендил⁵⁸⁾ познати се неколку крстовидни црковни објекти од типот на слободен и впишан крст, од крајот на IX—XII век. Со Наумовиот комбиниран триконхос⁵⁹⁾ и крстовидните цркви со слободен крст по Брегалница поставени се темели на развојниот пат на крстовидниот тип цркви во Македонија, кој доживува свој расцвет од XII—XIV век.⁶⁰⁾

Црковните објекти од крстовиден тип по Брегалница одамна се познати во научната литература. Овие црковни градби претставени се како објекти од крстовидниот тип без поширок увид на територијата, времето и условите на нивното подигање, како и традицијата на постарите објекти што ја има одиграно во нивното подигање старата епископија во Баргала и Запара. Ваквиот начин на прикажувањето на овие споменици и презентирањето во науката не дава целосна слика за развојниот пат ниту за времето на нивното подигање.

Црковните објекти од крстовиден тип по Брегалница претставуваат запустени црковни градби, кои се президувани во минатото а и во последно време или над нив подигнати нови цркви. Археолошки истражувања на објектите и околу нив не се изведувани, со исклучок кај црквата Св. Горпи кај Горен Козјак, крај ранохристијанскиот епископски центар Баргала. Археолошките ископувања на овие објекти ќе дадат мошне значајни резултати за животот и развојниот пат на овој тип цркви, какви резултати веќе имаме од Климентовата и Наумовата црква покрај Охридското Езеро. Овде ќе ги изнесеме резултатите до кои дојдовме со повеќегодишната истражувачка дејност во овој регион, на чија територија се наоѓа овој тип на споменици, Преку анализата на архитектонските особености, техниката на градењето и градежната традиција на оваа област можно

⁵⁷⁾ Ст. Михайлов, Козјак и Брегалничката епископија, Известия ВАН, XV, (София, 1946, 6 — во црквата во Горен Козјак; 19—20 црквата во Мородвис; 20—22 црквата во Жиганци; N. Okunjev, op., cit., 306 црквата во Теранци.

⁵⁸⁾ К. Мијатев, Архитектурата в средновековна България, (София, 1965), 190, 191 црквата Св. Тодор од Бобошево ја датира во XIII век; Н. Мавродинов, Старобългарското искуство XI—XIII, (София, 1966), 15 ја датира црквата во XII век; К. Мијатев, op. cit., 189—190, црквата од Сапарева Бања ја датира во XII—XIII век.

⁵⁹⁾ Cf. Д. Коцо, нот. 55.

⁶⁰⁾ П. Миљковиќ—Пепек, Црквата Св. Атанасиј Александриски крај Манастирот Лешок, Споменици II, Архив на Македонија, (Скопје, 1980), 457—502, на стр. 487 наведените подоцнежни цркви од крстовидниот тип; Св. Андреја на р. Треска, Скопско од 1388 година слична комбинација на Наумовата црква. Комбинирани типови на цркви: Нерези, Скопско од 1164 година, црквата во Вељуса од 1080 година.

да се фрли повеќе светлина за потеклото на плановите, животот и наменската изградба на овие црковни градби.

Црквата Св. Ѓорѓи, Г. Козјак,⁶²⁾ е подигната покрај југоисточниот агол крај тврдината на Баргала. Според планот претставува впишан крст во квадратна основа, со трапезоидна апсида, со предапсидно пространство. На северниот и јужниот ѕид има високи прозорци-бифори, над кои е по еден кружен окулус. Низ трибелон се влегува од нартексот во наосот. Во јужното крило на наосот се наоѓа правоаголна гробница, изградена истовремено со црквата. До јужната страна на нартексот се наоѓа мала четвртеста просторија, покриена со купола, изградена посебно од црквата. Колоните, капителите и базите на трибелонот, мените на прозорците се сполии од стариот град, земени од станбениот комплекс. Должината на црквата со апсидата изнесува 12,70 м, а ширината 4,80 м. на централниот дел кој претставува правилен квадрат, над кој се издига купола. Дебелината на ѕидовите изнесува 0,80 м. Црквата е градена на брзина претежно од речен камен и сполии од урнатините на градот. Црквата се датира во IX-X век, подигната во Брегалничката Епископија. Од некрополата покрај црквата истражени се околу 60 гроба. Откриени се стари гробници со камени блокови и подоцнежни гробови со плочи во неколку нивоа. Во еден гроб откриена е во 1966 година монета на Јован Цимиски (969—976),⁶³⁾ а во 1968 година, западно од црквата, откриен е гроб со наоди карактеристични за VII-X век.⁶⁴⁾ Големото пространство на некрополата, дополнителните вклопувања и двата генерални типа на гробови, укажува дека некрополата била во долга употреба.

Внатрешноста на црквата има остатоци од живопис во три слоја.⁶⁵⁾ Најстариот слој е со графити по ѕидовите и со полу-

⁶¹⁾ Cf. Д. Коцо, *supra* not. 55.

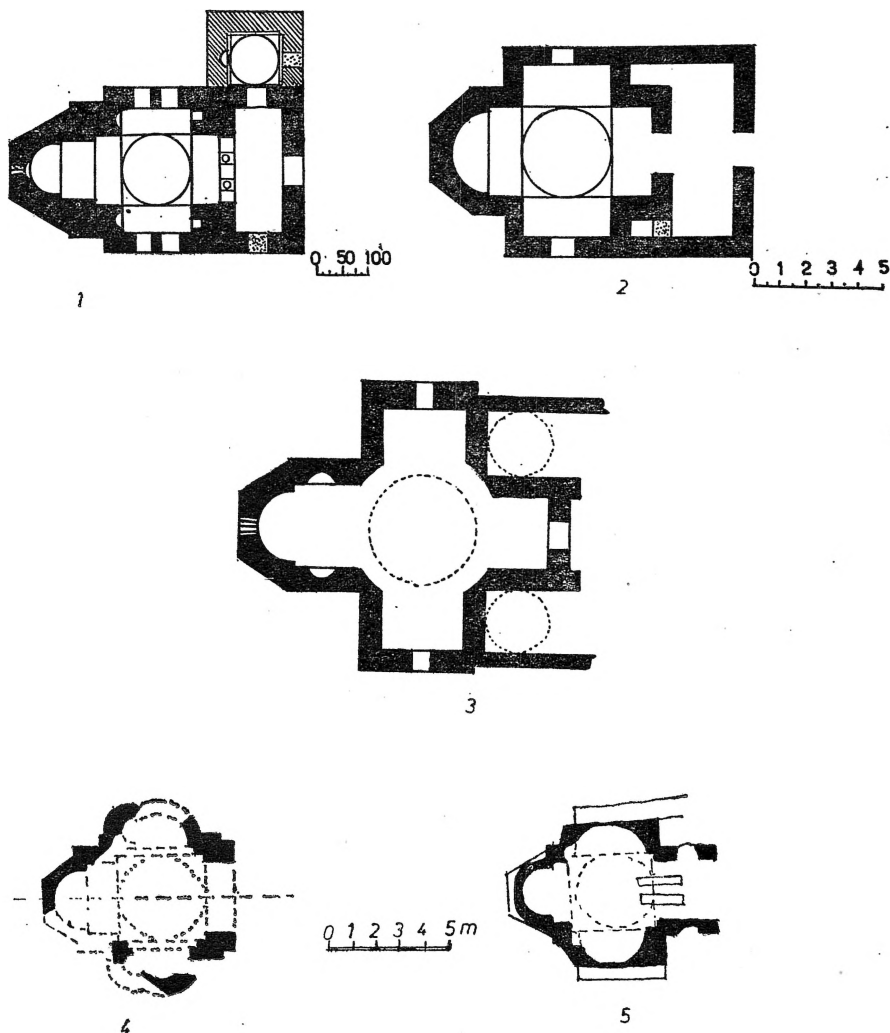
⁶²⁾ Ст. Михајлов, *op. cit.*, 5—20; Н. Мавродинов, *Старобългарското Искуство*, 178—179 ја датира црквата од времето на Бориса; Б. Алексова, *Баргала—Брегалница*, 20 22; В. Кораћ, *О природи обнове и правцима развита архитектура*, *Зборник Визант. Инст.*, VIII/2 (1964) 215 црквата ја датира во втората половина на XII век; Р. М. Грујик, *Археолошке и историске белешки из Македоније*, *Старинар*, Н. С. 3/4 (1952—53; *публ.* 1955) 212—215, неправилно ја идентификува со црквата Св. Петка подигната од Карба пред 1332 година. Б. Алексова — Ц. Манго, *op. cit.*, 273—277, констатираат дека служела на словенско население што сведочат бројните графити на малтерот од најстариот слој.

⁶³⁾ H. Goodacre, *Handbook of the coinage of the Byzantine Empire* (London, 1928), p. 214 no. 4; A. R. Bellinger, *The Anonymous Byzantine Coinage, Numismatic Notes and Monographs*, 35 (New York, 1928), pl. 1, 4, анонимните типови од class A—2 ги припишува од владеењето на Василиј II со Константин и Константин VIII.

⁶⁴⁾ В. Димова. *Паметници на културата в Русенски округ* (София; 1958) сл. 10; Б. Алексова, *Археолошки ископувања во Оризари—Кочанско*, *Зборник на Штипскиот Музеј* 3, 91, *not.* 53.

⁶⁵⁾ Cf. *not.* 62; З. Расолкоска-Николовска, *Зборник на Штипскиот Музеј* IV—V, (1975), 125—139.

фигура на Св. Роман Мелодос, во нишата на ѓакониконот. Жителите населени во градот Баргала, на кои им служела оваа црква, биле Словени, на што укажуваат словенските графити. На западниот столбец предаден е Христос Антифонитис-Гаран-

Сл. 1. Црквата Св. Ѓорѓи, Горен Козјак; Сл. 2. Црквата во Мородвиз; Сл. 3. Црквата Палеопанагија во Манолада. Според Ст. Михајлов, цртеж Арх. В. Миладинова; Сл. 4. Црквата на Св. Климент, Охрид; Сл. 5. Црквата на Св. Наум, Охридско Езеро. Според Д. Коцо, цртеж Арх. Н. Ничота.

тор,⁶⁶⁾ по стилот од раниот XIII век. Во третата фаза целата црква е сликана, што се датира од средината на XIV век.⁶⁷⁾

Оваа црква е изградена како цеметеријална црква, крај урнатините на Баргала. Планот на црквата со впишан крст во квадрат со полигонална апсида се темели врз старата ранохристијанска традиција, која овде е жива, а која претставува почетна фаза во оформувањето на крстовидниот тип цркви. Со подигањето на црквата, изградена е гробница во нејзиниот наос која имала определена намена. Во неа требало да бидат сместени мошти на еден или повеќе маченици, што е стара христијанска традиција. Во гробницата се најдени остатоци од повеќе скелети, дополнително ставани од прекопаните гробови, помеѓу кои биле, секако и првобитно поставените мошти од светителите. Објектот не е доистраежн, на што укажуваат остатоците на сидови од северната страна, на што упатуваат и големите камени гробници. Црквата е градена многу брзо од речен камен и сплии на традот. Изградена е за време на основањето на Брегалничката епископија и дејноста на Климента во Македонија при крајот на IX-X век.⁶⁸⁾

Црквата во Мородвиз е од типот на впишан крст во квадрат со нартекс.⁶⁹⁾ Се наоѓа во централниот дел на тврдината, на еден истурен брег од Пљачковица. Тврдината е од доцноантичкиот период, како и тврдините по долината на Козјачка Река, подигнати во врска со зачестените варварски напади од север. Црквата до 1970 година се наоѓала во урнатини, со сидови сочувани до 1 м. Тогаш е изградена нова црква во која е сочувана апсидата од стариот објект. Црквата е долга со апсидата 12,50 м, широка 8,20 м, дебелина на сидовите 0,75 м. Градена е од кршен камен, што се гледа од апсидата. Црквата претставува впишан крст во квадрат, со четири големи арки што ја носеле куполата. На јужната и северната страна има по еден прозорец. Апсидата е еднадвор полигонална. Од повеќе аналогни планови кај Ст. Михајлов, најблиска е црквата Палеопанагиа во Манолада.⁷⁰⁾ Објектот не е доистражен. Планот на црквата претставува преоден тип од квадрат кон слободен крст, што се темели на старата ранохристијанска традиција од овој крај на Македонија. Црквата е подигната во IX-X век, како и во Горен Козјак, бидејќи целата оваа област била под јурисдикција на Брегалничката епископија.

⁶⁶⁾ B. Aleksova — C. Mango, op. cit., 276; C. Mango, *The Brazen House* (Copenhagen, 1959) 142; Idem. *The date of the Narthex Mosaics of the Church of the Dormition at Nicaea*, DO Papers, 13 (1959), 252.

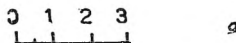
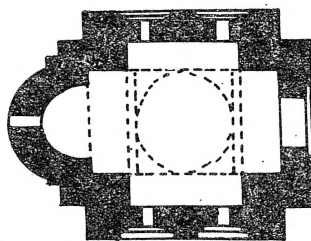
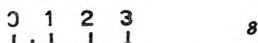
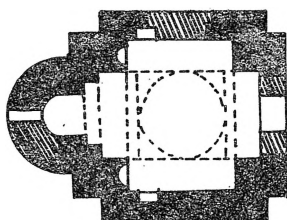
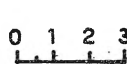
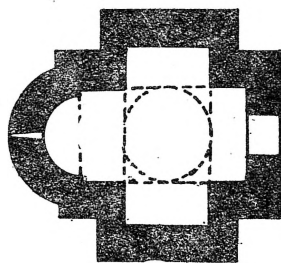
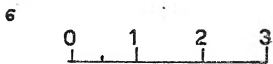
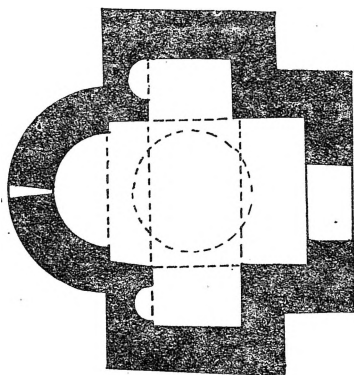
⁶⁷⁾ B. Aleksova — C. Mango, op. cit., 276, 277.

⁶⁸⁾ Н. Мавродинов, *Еднокорабната и крстовидната црква*, (София, 1931), 18, сл. 18 црквата од Преслав, и извесни сличности со постарата црква во Бојана, стр. 18, од првото бугарско царство, како цеметеријална црква.

⁶⁹⁾ Ст. Михајлов, op. cit., 19—20.

⁷⁰⁾ N. Okunjev, op. cit., sl. 10.

Црквата во Жиганци од типот на слободен крст, се наоѓа северно од селото, крај Злетовска Река.⁷¹⁾ Источно од црквата, на средина на денешните гробишта има остатоци од стари гробни структури. Црквата е долга 9 м, широка 6,5 м, со дебелина на ѕидовите од 0,85 м. Изградена е од камени и тули и сполии од постар црковен објект, од кои се гледаат мермерни колони и менои. Издолжената апсида е полукружна однатре и однадвор. Горните делови се уништени, црквата имала купола, која покривала правоаголно пространство. Според планот аналогна е на црквите во Бобошево и Сапарева Бања кај Кустендил. Изградена е како гробишна црква врз постар објект, крај големите црковни комплекси на Брегалничката епископија при крајот на IX-X век.

Сл. 6. Црквата во Теранци; Сл. 7. Црквата во Жиганци; Сл. 8. Црквата во Бобошево; Сл. 9. Црквата во Сапарева Бања. Цртеж Арх. В. Миладинова.

⁷¹⁾ Ст. Михајлов, *op. cit.*, 20—22.

Црквата во Теранци, Кочанско, претставува објект од типот на слободен крст со полукружна апсида од внатрешната и надворешната страна.⁷²⁾ Подигната е на една тераса со гробишта. Нејзините скромни размери укажуваат дека се работи за гробишна црква.

Цркви со слободен крст чии развоен пат може да се следи уште од ранохристијанскиот период се појавуваат во различни комбинации ширум цела Византија. Освен симболиката што влијаела да се подигаат цркви со слободен крст, постоела традиција на ѕидањето на ваков тип објекти над гробот на маченикот, каде верниците се собирале за заедничка молитва и богослужење. Овој тип на цркви, како дел од централното решение на цркви егзистирал едновременно со чисто кружното и квадратното решение на планот. Вакви типови цркви се шират во Анадолија и во малоазиските градови од VI-XIII век.⁷³⁾ Крстовидниот план бил еден од различните врсти на цеметеријални цркви, кој се проширил заедно со квадратниот и со кружниот тип на Балканот. Во источните области на Македонија, во Крупиште, во V-VI век се појавуваат истовремено двата последни типа на црковни градби.⁷⁴⁾ Оваа стара традиција е пресудна и за градителската дејност на Словените, кои во почетокот ги обновуваат старите разурнати византиски цркви.

Сите овде спомнати цркви по Брегалница како и Климентовата и Наумовата црква на Охридското Езеро се цеметеријални објекти. Овие објекти претставуваат обновени црковни градби за време на основањето на Брегалничката, Величката и Деволската епископија во Македонија при крајот на IX век. Со гробните цркви на Климента и Наума на Охридското Езеро и крстовидните цркви по Брегалница, обновени и опслужувани од нивните ученици поставени се темели на градителската дејност од сакрален карактер кај Македонските Словени. Крстовидниот тип на цркви во повеќе варијанти е карактеристичен и чест по Брегалница и нешто на исток во времето на IX-X век. Овој тип на цркви со комбинирани и развиени планови го доживува својот расцвет за време на Самуиловата автокефална црковна организација за да дојде до врвни остварувања во периодот на XIII-XIV век.

⁷²⁾ N. Okunjev, op. cit., 275—306 ја датира во XI—XII век — P. Miljković — Pepek, *L'église de la Vierge du village Teranci, Hommage à Charle Delvoye*, (Bruxelle), 449—457, ја датира во X—XI век.

⁷³⁾ Cf. not 45.

⁷⁴⁾ Б. Алексова, Крупиште, 92—96.

CROSS DOMET CHURCHES ALONG THE RIVER BREGALNITSA

S u m m a r y

The historical data and literature sources tell us that along the River Bregalnitsa at the pass from the late antique to the Middle Ages there were important military, administrative and organisational church centres with episcopal seats in Bargala and Zapara. The archeological investigations point out that at this time along the River Bregalnitsa more have been built from basilical and cross-domest type, under the influence of the Asia Minor's church centres of Syria, Palestina and Ermenia.

Such a strong church organisation played a crucial role in the life of Slavs after their settlement in these regions. According to the legendary data the Slav's apostle Cyril before his mission to Moravia has baptized the population along the River Bregalnitsa and made an alphabet for the Slavs from these regions. By receiving of the christianity in 864 in Macedonia were renewed or formed more bishoprics led by the clergy, built by Clement and Naum. According to the hagiography of Tiveriopolian martyrs, in the rebuilt Bregalnitsa bishopric have been built and rebuilt more churches along the River Bregalnitsa.

Towards the end of IX—X century in Macedonia as well as along the River Bregalnitsa cross-domest churches have been building in more variants. This type of churches in different variants appears in Macedonia up to the south banks of Asia Minor and Euphrat.

At the Imar of Ohrid an old threeconchos has been rebuilt by Clement from VI to VII century, and by Naum was built the church of St. Arhangel towards the end of the IX century. Along the River Bregalnitsa are known the churches: St. Djordji in G. Kozjak by the early Christian town of Bargala, a church with a cross in a square built as grave yards church, with a built crypt in the church intended for placing of the remains of the saint from IX to X century. The church from Morodvis is from the type of written cross in a square with nartex at the same time with St. Djordji form G. Kozjak. The church in Žigantsi, built over the older building is from the type of free cross, as the church in Terantsi in the middle of the graveyards. According to the plan similar to the last two churches are the churches in Bobošev and in Šapareva Banja near Kustendil.

All these mentioned churches along the River Bregalnitsa like Clement's and Naum's church by the Lake of Ohrid are object of cement with a special or determined application to put deceased persons or bones by martyrs killed for defense of religion.

These objects represent rebuilt church buildings during the time of establishment of Slavic bishoprics in Macedonia towards the end of IX century.

The churches along the River Bregalnitsa are built and rebuilt during the rebuilding of the Bregalnitsa Bishopric during the time of Clement and Naum and have been served by their pupils. By grave churches of Clement and Naum at the Lake of Ohrid and the cross-domed churches along the River Bregalnitsa have been established the foundations of the building activity of a sacral character with the Macedonian Slavs. The cross-domed churches in more variants are characteristic and very frequent along the River Bregalnitsa in IX—X century. This type of churches with combined and developed plans have got their renaissance during Samuil's church organization in order to come to top creations during the period from 13 to 14 century.